

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ТҮВА ГУМАНИТАРЛЫҚ
ЗЕРТТЕУЛЕР ИНСТИТУТЫ

КИМЭП УНИВЕРСИТЕТІ

ТАРАЗ ИННОВАЦИЯЛЫҚ-
ГУМАНИТАРЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

**«ТҮРКІ ӘЛЕМІ: ТІЛ, ТАРИХ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ»
атты халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның**

МАТЕРИАЛДАРЫ

3-4 шілде, 2014 ж.

МАТЕРИАЛЫ

международной научно-теоретической конференции
«ТЮРКСКИЙ МИР: ЯЗЫК, ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА»

3-4 июля, 2014 г.

MATERIALS OF

international scientific-theoretical conference
**«TURKIC WORLD: LANGUAGE, HISTORY AND
CULTURE»**

July 3th and 4th, 2014

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТІЛДІК ЖАҒДАЯТ: ТОПОНИМДЕРДІҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ

Мадиева Г.Б., gmadi@mail.ru

Мәмбетова М.К.

Суингариев Ж.

(Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан)

Тірек сөздер: демография, топоним, экстралингвистика, микросоциум

Тілдік үдерістерді қоғамда болып жатқан өзгерістерді білдіретін әлеуметтік үдерістерге жатқызуға болады. Осы тұрғыдан географиялық нысандардың қазақ тілінде берілуі және қайта аталуы қызықтырады.

Зерттеу жүргізу үшін тиісті әлеуметтік және лингвистикалық бөлімдерді қамтитын әлеуметтік лингвистикалық сауалнамалар құрастырылды.

Сауалнаманың әлеуметтік бөлімі мынадай топтарға жіктеуге болатын сұрақтардан құрылған: демографиялық сұрақтар (жасы, жынысы, ұлты, тұрғылықты жері); тілдік өмірбаяны туралы сұрақтар («Сіздің ана тіліңіз», «Қарым-қатынас тіліңіз»). Сондай-ақ сауалнаманың әлеуметтік бөліміне жауап берушілердің қазақ тілінің қолданылуына, оның қолданылу саласының кеңею мүмкіндіктеріне, қазақ тілінде топонимдердің берілуіне көзқарасы: Қазақстанда жүргізіліп жатқан тіл саясаты тұрғысынан қайта атау мәселесінің шешілуі туралы сұрақтар кіргізілді.

Сауалнаманың негізгі бөлігі – лингвистикалық, оны талдау қазақ тілінің функционалдық мүмкіндіктерін кеңейту жағдайында ең алдымен қазақ тілінің лексикалық деңгейіндегі ішкі құрылымының даму үрдісін қадағалауға мүмкіндік береді.

Сауалнаманың әлеуметтік бөлімін талдауды біз мынадай белгілері (экстралингвистикалық сипаты болып табылатын) бойынша бөлдік, информанттардың белгілі бір жас мөлшер тобына жатуы және белгілі бір жергілік жерге тиесілігі. Сондықтан ажыратушы экстралингвистикалық белгілер ретінде информанттардың жасы және тұратын жері (қала/село) қабылданды.

Әртүрлі топтағы информанттардың жауаптарын талдау барысында мынадай сипаттамаларда айтарлықтай айырмашылықтар анықталды: тілдік өмірбаян, тілдік орта және тілдік әрекет. Егер, мысалы, 16-17 жастағы мектеп оқушылары тобында ана тілін және ұлттың анықтауда жүз пайыз сәйкес келмесе, 30-40 жастағы информанттар тобында сәйкестілік 80%-ды құрады. Өзін-өзі бағалау негізінде информанттар белгілеген тілдік біліктілік те әртүрлі болып шықты. Жалпы алғанда зерттеу кезеңінде 16-43 жас аралығындағы 785 адамнан сауалнама алынды, оның ішінде ауыл және қала тұрғындары да бар.

Жастар арасында жүргізілген әлеуметтік лингвистикалық зерттеудің басты мақсаты – олардың тіл саясатының дамуына және топонималық мәселелерге деген қызығушылығын айқындау, ағымдық тілдік жағдаятта микросоциумда – студенттік ортада анықтау, тілдік ниеттестік дәрежесін анықтау, қазақ тілінің қолданылуына қатысты респонденттер бағдары. Сауалнамаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінен (Алматы), Қазақ-орыс халықаралық университетінен (Ақбөбе), №21 гимназиядан (Алматы) респонденттер қатысты.

Әлеуметтік лингвистикалық зерттеу екі кезеңнен тұрды – алдыңғы осы секілді зерттеулерге шолу жаса және 2012-2013 жылдардағы қазіргі жағдаятты айқындау мақсатында сауалнама нәтижелерін талдау. Зерттеулерге шолу жасау бұл үдерістердің өзгеру қарқынын қарастыруға мүмкіндік береді. Жастардың ағымдық тілдік жағдаятқа және Қазақстандағы қайта атау беру мәселесіне деген көзқарасы айқындалды.

Эмпирикалық деректерді жинаудың негізгі әдісі ретінде сауалнамалық сұрау қолданылды. Сұрыптау құрылымы респонденттерді жынысы, жасы, оқыған тілі, тұрғылықты жері (туған жері) және кәсіптік дайындығы бойынша жасақталды. Әлеуметтік зерттеу әдістемесі бойынша сұрау сауалнама көмегімен жеке және топтық түрде жүргізілді. Сауалнама құрылымы бойынша ашық және жабық сұрақтардан тұрады.

Сөйтіп әлеуметтік лингвистикалық зерттеу барысында 785 респонденттен жауап алынды. Олардың ішінде: 33% – ер адамдар; 67% – әйел адамдар. Респонденттердің жас мөлшер құрылымына келсек: 21% – 16-17 жас, 74% – 18-20 жас, 3% – 21-24 жас, 1% – 25 жас және одан жоғары.

Зерттеу көрсетіп отырғандай, жас ерекшелік кешенді және аса көпқырлы сипаттама береді, ол өзара байланысты әрқандай өлшемдерді қамтиды. Атап айтқанда, алынған нәтижелер респонденттердің жасының мәртебелік сипаттардың көбімен өзара байланысты болғандығын көрсетті. Пирси корреляциясы коэффициентінің ең жоғары мүмкін мағынасы респонденттердің жас мөлшер тиісілігі мен олардың әлеуметтік-кәсіптік мәртебесі арасындағы өзара тығыз байланысты көрсетеді. Бұл әртүрлі әлеуметтік топтардың (әсіресе оқушылар, студенттер, оқытушылар) жас мөлшер шкаласында дәл оқшауланатынын білдіреді. Екінші жағынан, «жас мөлшер – тіл саясаты» белгілерінде байқалатын корреляцияның жоғары коэффициенті көрсеткендей, жас ерекшелік «әлеуметтік теңсіздік құрылымы үшін негіз» болып табылады. Бұған қоса сауалнаманы талдау нәтижесінде алынған деректер бойынша жас мөлшер, білімдік стратификация сызықтары айтарлықтай сәйкеседі.

Сауалнама жүргізу барысында 16-43 жас аралығындағы 785 информанттардың ұлты бойынша басым көпшілігі қазақтар, орыстар, сондай-ақ ұйғырлар, украиндер, өзбектер және т.б. Сұрау алынған респонденттерден 18-25 жас аралығындағылар саны көбірек.

Әлеуметтік жағдай мәртебесі мынадай: 86% – студенттер, 12% – мектеп оқушылары, 2% – оқытушылар.

Респонденттер арасындағы әлеуметтік жағдай бойынша студенттер басым, олар Қазақстандағы тілдік жағдаятты шынайы және саналы түрде бағалап, топонимдік атауларға объективті түрде баға бере алады.

Жүргізілген зерттеу нәтижелері бойынша респонденттердің басым көпшілігін қазақ тілінде оқитын студенттер құрайды, дегенмен қазақ және орыс тіліндегі сауалнамалар саны бірдей болатын (500 сауалнама – қазақ тілінде, 500 сауалнама – орыс тілінде), яғни 785 респондент ішінегі қазақ тілінде оқитын студенттер – 58%, бұл 100%-дан 58,8% пайызды құрайды деген сөз.

Сауалнаманы құрастыруда мамандықтың жауап беруге ықпалы бар ма және осы ықпалды ескеру қажет пе, жоқ па екендігін білу біз үшін маңызды болды.

Кәсіптік тұрғыдан қарағанда респонденттердің басым көпшілігі қаржыгер, экологтар және ақпараттық технология, қызмет көрсету, сауда-саттық және педагогикамен байланысты кәсіптер болды:

1. Техникалық мамандықтар бойынша респонденттер гуманитарлық мамандықтарға қарағанда шамалы азырақ. Бұл факт гуманитарлық саладағы респонденттердің шамалы басым болғандығын көрсетеді.

2. Техникалық мамандық иелері гуманитарлық ғылым респонденттеріне қарағанда ұқсас жауаптарды таңдайды.

Мұндай мамандық секілді сипаттама жауапты таңдауға әсер ете ме деген сұрақ туындайды.

Біздіңше, сөзсіз әсер етеді, сондықтан толық талдауда бұл фактіні ескеру қажет деп есептейміз.

Тілдің ақпараттық маңыздылығы идиомаға қатысты маңызды көрсеткіш болып табылады. Демек, тілдің күнделікті өмірде қолданылуына айқындау жүргізілген сауалнама бойынша маңызды белгілердің бірі болып саналады.

Респонденттерден дүкен, мейрамхана, көше атаулары қай тілде болуы керек деген сұрау алынды.

1 кесте – Көше атауы қай тілде болуы керек деп есептейсіз? (бірнеше нұсқаны белгілеуге болады)

Жауаптар	Жиілігі	Пайызы
жауап беруге қиналамын	19	2,4
қазақ тілінде	481	61,3
орыс тілінде	39	4,9
ағылшын тілінде	24	3,1
қазақ, орыс тілдерінде	120	15,3
қазақ, ағылшын тілдерінде	24	3,1
орыс, ағылшын тілдерінде	4	0,5
қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде	70	8,9
басқа тілде	4	0,5
барлығы	785	100

Сауалнама мәліметтерінен көріп отырғанымыздай, респонденттердің басым көпшілігі ата-қазақ тілінде болуы тиіс деп есептейді – 60%-дан аса.

2008 жылы Қазақстан Үкіметі қаулысымен 2009 жылдың 1 сәуіріне дейін тұрғылықты жер мен көше атауларын жаппай ауыстыруға мораторий жариялаған болатын. Сол кезеңде мұндай қолданылуы керек болатын, себебі белгіленген тұрғындардың жалпыұлттық санағына қауіп тұрған еді.

Алайда соңғы уақытта қайта атау ономастикалық комиссияның назарына қайта ілікті, сондықтан Қазақстан қалаларындағы көшелердің атын ауыстыру – қазақ мемлекеттілігін нығайтудың маңызды факторы деп есептеледі, себебі белгілі қазақ жазушылары, ғалымдары, батырлары, ұлт символдары және Қазақстанның көрікті орындары жалпы алғанда қазақ мәдениетінен хабар берген. Дегенмен де кейбір көшелер тоталитарлық коммунистік тарихпен байланысты атауларға ие болмаса атаусыз қалып отыр: *Комсомольская, Пионерская, Туник, ХПП-3, Свердлов, Киров, Л* және т.б.

Мысалы, Астананың өзінде 11 жылда 560-тан аса көше атауы ауыстырылды, жоспарда әлдеқашан көшені ауыстыру белгіленген, Алматыда осы кезеңде 420-дан астам, Ақтауда – 26, Атырауда – 118, Қарағандыда – 211, Көкшетауда – 72, Қостанайда – 56, Қызылордада – 49, Петропавлда – 35, Таразда – 185, Талдықорғанда – 157, Оралда – 68, Өскеменде – 41, Шымкентте – 231 көше атауы ауыстырылды.

Респонденттердің жартысынан астамы 47,6%-ы қазақ тілінде атаулар қалаймыз деп жазса, 4,5%-ы орыс тілінде, 14,5%-ы екі тілде: орыс және қазақ тілдерінде, 4,7% респонденттер екі тілді таңдаған, бірақ: қазақ және ағылшын тілдерінде 15,8% респонденттер атаулар үшін болғанын қалайды: қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде. Респонденттердің жауабы бойынша дүкен, мейрамхана атауларында басқа тілдерге қарағанда қазақ тілін дұрыс көретіндіктері тұрғындарды жасауға болады.

Алматы стратегиялық маңызы бар қала болып табылатындықтан, сондай-ақ респонденттер басым көпшілігінің тұрғылықты жері болғандықтан олардың Алматы қаласындағы көше атауларын қазақ тіліне ауыстырылуына көзқарасы жайлы сұрақ қойылған болатын. Респонденттердің 70% жауабы, яғни 524 адам бұған жағымды жауап берсе, 24%-ы бейтарап, жағымсыз қарайтындар – жауап беруге қиналатындар – 2%. Бұл фактінің өзі респонденттердің басым көпшілігі көшелерді қазақ тіліне ауыстырылуына қарсы еместігі жайлы тұжырым жасауға мүмкіндік береді.

Тіл саясаты – тілдік бейтараптылықтың қалыптасуына ықпал ететін маңызды факторлардың бірі, бірақ тек азаматтар бұл саясатты бақылап, оған қызыққан жағдайда ғана. Дегенмен респонденттердің ел басшылығының жүргізіп отырған тіл саясатына қаншалықты қызығатындығын айқындау үшін сауалнамаға мынадай сұрақ қосылды: «Қазақстан Республикасында жүргізіліп отырған тіл саясаты Сіздің көңіліңізден шыға ма?». Сауалнамаға қатысқан студенттердің 38,5%-ы сұраққа мақұлдап жауап берсе; 45,5%-ы жоқ деген нұсқаны таңдады; 13,4% студент бұл сұраққа жауап беруге қиналды. Бұл көрсеткіштер Қазақстандағы жастардың елдегі жүргізіліп жатқан тіл саясатына жеткілікті мөлшерде бақылайтындықтарын көрсетті.

Қазақстандағы тіл саясаты мәселесіне сұраққа жауап берушілердің басым көпшілігі қызығушылық танытты, дегенмен бос сауалнамалар да кездесті, кейбіреулер бұл мәселеге қызықпайтындықтарын білдірген. Информанттардың тек 5%-ы ғана топонимдерді трансформация мәселесіне қатысты іс-шараларды «қажет деп таппаған», 20%-ы қиналған, алайда басым көпшілік 75%-ы қазақ тілін міндетті түрде дамыту керек және ономастика мәселесін мұқият қарастыру керек деп жауап берген.

Қазақ тілінің қоғамдағы рөліне және оның ары қарайғы қызметінің дамуына қатысты информанттардың бағдарына қатысты айқындалғандығы, респонденттер тарапынан қазақ тілінің дамуы жайлы ішкі бағалау өте жағымды, оң пікірде. Сұраққа жауап бергендердің басым көпшілігі топонимдерді қазақ тіліне ауыстыру идеясын қолдаған, бұл жастардың ономастика мәселесіне де қызығушылығын көрсетеді, сонымен қатар жүргізіліп жатқан тіл саясатының мойындалуын білдірді.

Атауларды ауыстыру қоғам өмірінің әлеуметтік тұрғыдан қайта құрылуы барасында да болып есептеледі және барлық тарихи кезеңдерде байқалады. Қазақстандағы атауларды қазақ тіліне ауыстыру үдерісі бізге бұрынғы кезең атаулардың қайтып келіп жатқандығы жайлы айтуға мүмкіндік береді. Бұған қоса Қазақстандағы көшелерде, тұрғылықты орындарға да қазақ халқының тарихи ескерткіштерімен байланысты жаңа есімдер берілуде. Бұл топонимиялық кеңістікке ұлттық бауырларды беруге, саналуан тарихи ассоциациялар тудыруға, халықтық дәстүрлердің жаңғыруына мүмкіндік береді.

береді. Топонимияның өзгеруі Қазақстан Республикасы тіл саясатында белгіленген жаңа есім концепциясымен байланысты номинация әлемін бейнелейді:

- топонимдерді этникалық мазмұнмен толтыру;
- Қазақстанның тілдік жағдаятындағы төзімділік қағидаларын сақтау (Қазақстанның әртүрлі ұлт тілдерінде атаулар беру).

КОГНИТИВНЫЙ АСПЕКТ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ НОМИНАЦИИ

Азаматова А.Х., ariya_azamatova@mail.ru
(КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан)

Ключевые слова: когнитивное терминоведение, термин, специальная лексика, эксплианаторность, концептуальная структура

Определяя место терминоведения в системе современных наук, В.М. Лейчик [1, С. 218-223] называет его «особым», указывая, что терминоведение, являясь лингвистической наукой, одновременно связано практически со всеми отраслями современного знания. Имея сравнительно с другими областями научного знания достаточно молодой возраст, современное терминоведение представляет собой совокупность разных научных дисциплин, развивающихся по нескольким направлениям (историческое терминоведение, сопоставительное терминоведение, типологическое терминоведение и т.д.).

Когнитология, получившая широкое распространение в лингвистике, не обошла своим вниманием и терминоведение: в настоящее время когнитивное терминоведение представлено большим списком исследовательских работ, в которых анализируются основные вопросы, связанные с анализом отношений мышления и языка.

Становление когнитивной парадигмы в современном языкознании, безусловно, изменило взгляд на исследование закономерностей развития языка, его связи с деятельностью, особенностями человеческого сознания и мышления. Поскольку термин как главный объект терминоведения имеет языковую форму и не может быть понят без учета ее особенностей^[14], идеи когнитивизма существенным образом повлияли на теорию и методологию терминоведения.

Важно отметить, что проблемы соотношения мышления и языка, языка и знания всегда находились в центре внимания терминологов, начиная со времени выделения терминоведения как самостоятельной области научного знания. Для подтверждения этого достаточно привести определение термина, данное Б.Н. Головиным: «Термин – это слово или словосочетание, имеющее профессиональное значение, выражающее и формирующее профессиональное понятие и применяемое в процессе (и для) познания и освоения некоторого круга объектов и отношений между ними – под углом зрения определенной профессии» [1, с. 5].

Когнитивное терминоведение, с одной стороны, продолжает традиции, а с другой стороны, приобретает черты, присущие современному этапу научного познания. Поэтому целесообразно рассмотреть характеристики когнитивного направления в сравнении с предшествующими этапами терминоведения.

Если традиционное терминоведение не выходило за пределы анализа языкового знака, то когнитивное направление делает терминоведение «открытой» наукой, с явной тенденцией к расширению своих границ, с тяготением к интеграционным процессам, которые ведут к выделению междисциплинарных программ исследования (например, когнитивная наука, занимающаяся феноменом информации и ее обработки). Данное явление в исследованиях Е.С. Кубряковой получило название «экспансионизм» [3, с. 210].

Экспансионизм в таком его понимании тесно связан с другой отличительной чертой современной лингвистики – антропоцентризмом, поскольку объяснения устройству языка пытаются найти в первую очередь в сущностных характеристиках его носителя-человека. Антропоцентризм становится ведущим направлением междисциплинарного синтеза, что проявляется в учете человеческого фактора при формировании системы языка, номинативной организации текста и языковой личности. «Антропоцентризм как особый принцип исследования заключается в том, что научные объекты изучаются, прежде всего, по их роли для человека, по их назначению в его